

УДК 930.2:[305-055.2:070.447](47+57)"1970/1980"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.04.854>

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНСТРУКТ ЖІНОЧНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ СРСР (1970—1980-ті рр.)

Ірина ОМЕЛЮХ

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-7666-9030>

аспірантка,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ir98omeliukh@gmail.com

На основі джерельних матеріалів та дослідницької літератури розглянуто концепт жіночності в радянському публічному просторі 1970—1980-х рр. Проаналізовано смислове навантаження поняття «жіночність» у тогочасному мовному дискурсі. З'ясовано, що в підходах до розгляду концепції жіночності представники радянського педагогічного, психологічного, медичного фахів, хоч і виходили з позицій панівної марксистсько-ленінської ідеології та методології, проте їхні спостереження та висновки були близькими до принципів біологічного детермінізму. Охарактеризовано основні аспекти радянського розуміння жіночності як комплексу стереотипних уявлень про жіночу природу, психіку й поведінку.

Мета наукової статті — розглянути творення концепту жіночності в публічному радянському дискурсі 1970—1980-х рр., зокрема ті уявлення про жінок та жіночу ідентичність, що в ньому переважали. Джерельною базою для аналізу є матеріали спеціальної радянської літератури 1970—1980-х рр. у галузі психології та педагогіки, а також публікації радянських авторів у тогочасних жіночих популярних виданнях, зокрема «Радянська жінка» та «Роботниця».

Методологічною основою роботи є принципи історизму, детермінованості, системності, систематизації й узагальнення.

Ключові слова: жіночність, концепт жіночності, біологічний детермінізм, публічний дискурс, СРСР, 1970—1980-ті рр.

Iryna OMELIUKH

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-7666-9030>

Graduate Student,

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of History of Central and Eastern Europe,

1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: ir98omeliukh@gmail.com

THE SOCIOCULTURAL CONSTRUCT OF FEMININITY IN THE PUBLIC DISCOURSE OF THE USSR (1970S—1980S)

Introduction. The concept of femininity in the public discourse of the USSR in the 1970s and 1980s did not have an unambiguous official interpretation and was not enshrined in any normative document, but was often circulated in mass and popular science literature that shaped and reflected the official discourse.

Statement of the problem. The ideas about women and femininity that prevail in society are typically associated with traditional stereotypes of femininity, based on established cultural ideas about gender, in complete opposition to traditional masculinity, which often leads to excessive simplifications and generalizations in the interpretation of the concept of femininity.

The purpose of the article is to show the creation of the concept of femininity in the official Soviet discourse of the 1970s and 1980s and the prevailing ideas about women and women's identity.

The methodological basis is the principles of historicism, determinism, systematicity, systematization, and generalization.

Results. The revitalization of discussions about the role and status of women in society, which took place in the public sphere in the 1970s and 1980s, had a significant impact on the understanding of femininity in Soviet discourse. The growth of related topics in specialized pedagogical, psychological, and medical literature, as well as in the popular press, has shown an increased interest in the problem of femininity. However, the excessive simplifications and generalizations that characterize texts by Soviet authors have led to a rather one-sided interpretation of femininity, linked to traditional gender stereotypes and social expectations. The views of Soviet scientists were obviously shaped by the dominant party ideology, but their observations and conclusions on femininity also reflected the position of biological determinism.

Conclusions. Looking at femininity through the lens of biological determinism, Soviet scholars found many arguments in favor of one of the main ideological attitudes to femininity — the thesis of a woman's «natural purpose». This «natural purpose» was motherhood and family. In general, the concept of femininity in the Soviet discourse was understood as a set of properties associated with female physiology, psyche, and behavior that were considered naturally determined and completely opposed to traditional masculinity, or male physiology, psyche, and behavior.

Keywords: femininity, concept of femininity, biological determinism, public discourse, USSR, 1970s—1980s.

Вступ. Жіночність — складне соціокультурне явище, що має багато різних трактувань залежно від історичного, суспільного й культурного контексту. Це явище охоплює різні аспекти жіночої ідентичності — починаючи від природних біологічних особливостей і завершуючи соціальними ролями й функціями жінок у суспільстві, зокрема в сім'ї, професійному та громадському житті. Водночас це поняття тісно пов'язане із традиційними стереотипами фемінності, часто ґрунтується на усталених культурних уявленнях про гендер й нерідко подається спрощено через повне протиставлення традиційній маскулінності.

Серед найважливіших праць, що стосуються проблеми жіночої ідентичності та її місця в радянському дискурсі, можна виділити декілька робіт в контексті як історичних, так і соціологічних чи культурологічних досліджень. Це, зокрема, праці шведської історикіні Юлії Градскової [1] та британської соціологині Лін Етвуд [2]. Окремі аспекти цієї проблеми досліджують й українські науковці, зокрема Олена Стяжкіна [3], Мирослава Мамич [4], Мирослава Смольницька [5] та інші.

Мета пропонованої статті — простежити творення концепту жіночності в офіційному радянському дискурсі 1970—1980-х рр. й ті уявлення про жінок та жіночу ідентичність, які в ньому переважали. Джерельною базою для аналізу стали матеріали спеціальної радянської літератури 1970—1980-х рр. у галузі психології та педагогіки, а також публікації радянських авторів у тогочасних жіночих популярних виданнях, зокрема «Радянська жінка» та «Работница».

Основна частина. В офіційному лексиконі радянської доби, особливо 1970—1980-х рр., «жіночність» — одне з понять, що використовувалися для розкриття різних тем, пов'язаних із жіноцтвом. Водночас воно не мало єдиного офіційного трактування й не було закріплене в жодному нормативному документі, а частіше циркулювало в масовій та науково-популярній літературі, що формувала та відображала офіційний дискурс. Визначення цього поняття подають радянські мовознавці, що свідчить про певні спроби систематизації й уніфікації тих уявлень про жіночність, які сформувалися на той час у суспільстві, зокрема на побутовому рівні.

Один із найбільших тогочасних словників — Словник української мови в 11 томах (далі — СУМ-

11) — укладений у 1971 році колективом працівників Інституту мовознавства Академії наук УРСР під керівництвом академіка Івана Білодіда. Другий том цього Словника подає також досить загальне визначення слова «жіночність» — «сукупність рис, ознак, якостей, властивих, характерних для жінок на відміну від чоловіків», не конкретизуючи ці самі риси, ознаки і якості. Однак, наведені у словниковій статті приклади вживання слова у радянській літературі деякою мірою доповнюють нейтральну дефініцію конкретнішими уявленнями про «жіночність». Так, в одному з прикладів вжито поняття «символ жіночності», що пов'язується із красою та силою, в іншому — жіночність постає як характеристика, пов'язана зі «спокійними рухами» й «відсутністю рвучкості» у поведінці [6, с. 537].

Поряд з поняттям «жіночність» Словник містить й тлумачення таких близьких за значенням слів, як «жіночість», «жіночний», «жіночий». Перше слово є синонімом до «жіночність», друге — його прикметником. Використані приклади в трактуванні обох слів, як і у випадку з «жіночістю», вказують на розуміння жіночності як характеристики, пов'язаної передусім із зовнішньою привабливістю жінки («чарує своєю зовнішністю, своєю жіночістю», «героїнь своїх виводила надзвичайно жіночними, привабливими»), не виключаючи, однак, і поведінкових та інтелектуальних аспектів її особистості («з активним розумом, діями») [6, с. 536—537].

Декілька значень, за СУМ-11, має слово «жіночий»: перше — як прикметник до «жінка»; «який складається з жінок»; «призначений для жінок, стосується до жінок» (жіноча доля, жіноча постать, жіночі ради, жіночий хор, жіноче вбрання, жіночий журнал, жіноче ім'я, жіноче питання, жіноча стать); друге й третє значення слова визначено так: «такий, як у жінок, властивий, характерний для жінок», «який стосується жіночої статі, характеризує її» [6, с. 536].

Разом із цілком нейтральними прикладами, якими ілюструються ці визначення (жіноче обличчя, жіночі хвороби, жіночий рід), використано й такі, що певною мірою відбивають усталені стереотипні уявлення про жіночність — насамперед, як про те, що базується не стільки на раціональному, розумному погляді на світ, скільки на емоційному, чуттєвому. Так, використане для прикладу поняття «жіно-

ча логіка» з приставкою «іронічно» так і пояснюється: «про судження, які ґрунтуються на відчуттях, а не на законах логіки». Скоріш за все, це стосується й поняття «жіночий інстинкт», що вжите в одному з прикладів («...відчувши його зміну самим жіночим інстинктом...»), — ймовірно, йдеться про своєрідну емоційну чуттєвість, приписувану жіночій природі, здатність в особливий спосіб відчувати і реагувати на дійсність [6, с. 536].

Тлумачний словник російської мови, укладений радянським лінгвістом Сергієм Ожеговим (перше видання 1949 р.)¹, не містить визначення поняття «жіночність», однак подає коротке тлумачення слова «жіночий» («женственный»): «з якостями, властивостями жінки, м'який, ніжний, витончений», доповненими такими прикладами, як «жіночна натура» та «жіночна зовнішність», а також слова «жіночий» («женский») — «такий, як у жінки, характерний для жінки» з такими прикладами, як «жіночий характер» та «жіноча ласка» [7].

У сучасному розумінні поняття «жіночність» («femininity») пов'язане з поведінкою або якостями, що традиційно вважаються типовими, характерними для жінок. Таке визначення подається в академічних словниках англійської мови, зокрема Оксфордському [8] та Кембридзькому [9]. Відзначимо, що сучасні словники англійської мови також пояснюють поняття «жіночність» («femininity») через приклади з літератури, де увага зосереджена на зовнішніх виявах жіночності (наприклад, «довге волосся», «квіти та кремове мереживо сукні») та якостях, пов'язаних із м'якістю, витонченістю, легкістю та делікатністю [8; 9].

Як бачимо, тлумачення цих слів разом із використаними прикладами їхнього вживання в літературі, в цілому відображає тогочасні уявлення про жіночність як про складне соціокультурне явище, що охоплює різні стереотипні кліше щодо поведінкових, психоемоційних й зовнішніх аспектів жіночої ідентичності.

Пов'язані з жіночністю питання у 1970—1980-х рр. дедалі частіше ставали предметом наукового аналізу. Ці теми знаходили своє відображення як у спеціальній науковій, так і в масовій науково-

популярній літературі того часу, особливо в працях психологічного, педагогічного й медичного спрямування. Це, зокрема, роботи Людмили Тимошенко, Галини Разумихіної, Антоніни Хрипкової, Дмитра Колесова, Лариси Кузнецової, Наума Ходакова, Тамари Афанасьєвої й інших. Ці проблеми активно обговорювалися й на сторінках масової радянської періодики, зокрема жіночих журналів «Радянська жінка» та «Работница».

Очевидно, що праці радянських учених, зокрема педагогів та психологів, зазнали суттєвих ідеологічних впливів. Це стосується й тих робіт, що безпосередньо чи дотично торкалися жіночої проблематики — усі вони виходили з позицій панівної ідеології, опертої на принципи партійності, класовості, колективізму, з властивими їй догматизмом, специфічною радянською термінологією, обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму й тогочасних лідерів держави (Л. Брежнєва) [10, с. 20].

Однак, критичний аналіз цих текстів дозволяє сучасним дослідникам стверджувати, що тогочасне радянське розуміння жіночності було досить тісно пов'язане й з принципами, які складають основу концепції біологічного детермінізму². Проте і біодетерміністська парадигма, як видається, не суперечила засадам партійної ідеології. Ба більше, породжені біодетермінізмом ідеї «природного призначення» жінки, «повернення жінки в сім'ю» відповідно до її «природи» мали якраз-таки відповідати ідеології, яка обґрунтовувала причини численних економічних, політичних, культурних проблем, що саме назріли в радянській державі та пропонувала шляхи їхнього розв'язання [12, с. 111—113].

Прибічники біодетермінізму вважають природні біологічні чинники визначальними для характеристики людини — перш за все, стать, яка, на їхню думку, є фундаментальною основою людської природи, першим, що її конститує і тим, що визначає її гендерний образ [11; 12, с. 108—109]. Так, у роботах вищезгаданих авторів нерідко зустрічається теза про те, що саме стать є тим основним чинником, що визначає людину як особистість: «...немає «просто» особистості, є особистість юнака або

¹ Словник неодноразово перевидавався з виправленнями та доповненнями під редакцією радянської мовознавиці Наталії Шведової. Всього в радянський час з'явилося понад 20 редакцій словника.

² Біологічний детермінізм, або біодетермінізм — принцип розгляду явищ, згідно з яким визначальними для характеристик людини, зокрема гендерних та статевих, вважаються біологічні природні фактори [11].

дівчини, чоловіка або жінки. Ба більше, нема «просто» людського індивіда. Маля вступає у світ не абстрактним безстатевим дитям, але майбутнім чоловіком або жінкою» [13, с. 47]. Наголошувалося, що стать людини відіграє величезну роль в її житті та діяльності, є «природною основою всієї її індивідуальності» [14, с. 38].

Прихильники цього напрямку вбачають сутнісну відмінність між чоловічою та жіночою статями, наголошуючи на різниці в антропометричних характеристиках, що спостерігається у чоловіків та жінок [12, с. 109—110]. Тож не дивно, що мало не кожна радянська книжка, присвячена питанням статі, починалася з аналізу цих характеристик. Перш за все, відзначалися відмінності між статями у фізіологічних аспектах, пов'язаних з особливостями будови і функціями статевих органів, темпами росту і розвитку, обміну речовин, реакцій організму на зовнішні чинники, відмінностями у тривалості життя, захворюваності та смертності [15, с. 5; 16, с. 6]. Автори таких книг часто наголошували на важливості врахування педагогами анатомо-фізіологічних особливостей жіночої та чоловічої статей, зазначаючи, що у дівчат, наприклад, слабше в порівнянні з хлопцями розвинута мускулатура, на 35% менша м'язова сила, менша працездатність, менші можливості дихально-циркулярного апарату, менший об'єм серця, специфічна будова тазу тощо [14, с. 27].

Прибічники біодетермінізму пояснюють різницю між статями також через когнітивні відмінності між ними. Вважаючи, що мозок жінки та чоловіка функціонує по-різному, вони стверджують, що існує біологічно обумовлена принципова різниця у мисленні, сприйнятті та реакціях жінок і чоловіків на ті чи ті події.

Як стверджують дослідники, в основі такого підходу лежить гіпотеза функціональної асиметрії мозку (ФАМ), що, пояснюючи когнітивні відмінності між статями, намагається виправдати розподіл гендерних ролей, гендерну сегрегацію праці та, зрештою, гендерну нерівність особливостями пренатального розвитку, флуктуацією чоловічих та жіночих гормонів, швидкістю статевого дозрівання тощо [11]. Саме такими «природними» особливостями розвитку статей радянські вчені нерідко пояснювали відмінності у психіці та поведінці дівчат та хлопців, жінок і чоловіків, хоч здебільшого такі «відмінності»

були ні чим іншим, як набором гендерних стереотипів, зумовленими не стільки об'єктивними біологічними чинниками, скільки соціокультурними уявленнями та очікуваннями. Наприклад, твердження, що дівчата і жінки за своєю природою більш чутливі, емпатичні, ніжні, наділені глибоким інтуїтивним розумінням емоційного стану інших, розвинутим «інстинктом піклування», підживлюють ідею про «головне призначення» жінки — материнство. Так, радянські педагоги стверджували, що дівчата, на відміну від хлопців, більше схильні до опікунської діяльності — «доглядати, нянчити, проявляти турботу», а також «критикувати, наставляти, повчати своїх молодших братів», відзначаючи, що така схильність може розглядатися як «вікова поява материнських функцій» [15, с. 76].

Радянські педагоги, відзначаючи, що чоловіки та жінки в цілому мають однаковий рівень розумового розвитку, все ж наполягали на існуванні певних когнітивних відмінностей між ними — перш за все, коли йшлося про особливості сприйняття та мислення. Так, наприклад, чоловікам приписували перевагу в просторовій орієнтації, просторовому мисленні, розумінні законів механіки, жінкам ж — швидкість сприйняття і його точність, швидкість мови, чутливість до механізму мови. Деякі психологи у своїх спостереженнях ішли ще далі, стверджуючи, що існують суттєві відмінності у збудливості та лабільності нервових процесів у чоловіків та жінок, зокрема, серед чоловіків нібито спостерігаються більші коливання «коефіцієнта інтелектуальності», ніж серед жінок: «...іншими словами, дуже «розумні» і дуже «дурні» індивіди серед чоловіків зустрічаються частіше, ніж серед жінок, однак «середньорозумних» жінок більше, ніж «середньорозумних» чоловіків». При цьому відзначалося, що за певною віковою межею (а саме після сорока років) жінки нібито краще зберігають свій інтелект, хоча вони й більш емоційні [17].

Подібні висновки, як правило, не підкріплювалися конкретними науковими фактами, а їхні автори частіше делікатно посилалися на «деякі неопубліковані дані», не уточнюючи про які саме дані йдеться [17].

Обговорюючи когнітивні відмінності між жінками та чоловіками, радянські учені апелювали до різниці у поведінкових патернах дітей різної статі, вбачаючи у цьому, вочевидь, підтвердження біологічної детермінованості цих відмінностей. Зокрема, «принципо-

вим моментом» у розгляді цього питання було твердження про те, що такі відмінності «помітні задовго до статевого дозрівання і лише посилюються в процесі нього». Однак такі спостереження радянських вчених, як правило, не враховували вплив середовища, зокрема виховання та очікувань щодо наслідування певних гендерних ролей дітьми. Ба більше, зазначалося, що відмінності між статями не визначаються характером виховання, а, навпаки, «самі значною мірою визначають його» [15, с. 75 — 76].

У висновках радянських педагогів про біологічно зумовлені когнітивні та поведінкові відмінності між статями помітною є й тенденція до узагальнення та спрощення, тому, видається, що вони базуються не стільки на наукових спостереженнях, скільки на вже наявних стереотипах про стать. Крім того, варто відзначити й те, що авторство цих висновків іноді встановити складно, оскільки часто одні й ті ж тези повторювалися у різних джерелах дослівно чи майже дослівно³. З іншого боку, це може свідчити про певну узгодженість в поглядах щодо цих питань в межах тодішнього педагогічного дискурсу й розповсюдженість таких думок у суспільстві. Розглянемо деякі з них.

Когнітивні відмінності між статями, на думку радянських учених, виявляються, насамперед, у відмінностях їхньої психіки, різному сприйнятті й реакціях на події. Головною особливістю психіки жінок, що нібито відрізняє її від чоловіків, є висока сприйнятливність, виражена емоційністю. Рецептивність жіночої психіки, чутливість, здатність емоційно відчувати та реагувати у радянській літературі часто наділялася особливим змістом, описувалася як специфічне «жіноче чуття» [14, с. 33], «жіноча душа» [13, с. 48—49], «жіночий фермент» [14, с. 32], що, нібито, робить жіночу стать більш вразливою. Зокрема стверджувалося, що жінки та дівчата, порівняно з чоловіками й хлопцями, більш зосереджені на своїх переживаннях, надто заглиблені у свій внутрішній світ, помітно чутливіші до всяких негаразд-

³ Ймовірно, більшість таких спостережень належать авторству Антоніни Хрипкової та Дмитра Колесова, оскільки їхня книга «Дівчинка — підліток — дівчина» уперше була опублікована наприкінці 1970-х рр., тоді як праці інших педагогів, зокрема Людмили Тимошенко, де були опубліковані схожі висновки, датуються пізнішими роками. Про це зокрема відзначає у своїй монографії дослідниця Лін Етвуд [2, р. 145].

дів. Відзначалося, що усе це призводить до того, що вони раніше починають відчувати почуття самотності, гостріше відчують потребу в розраді, співчутті та підтримці, швидше впадають у невротичні стани, а усе пережите залишає у них глибші сліди [18, с. 5—6, 34].

Варто відзначити, що приклади, якими автори ілюстрували цю тезу, навряд чи можна вважати вдалими, оскільки описувані відмінності у способах вияву емоцій та реакціях на різні ситуації (наприклад, твердження про надмірну вразливість й плаксивість дівчат, схильність до драматизації) [18, с. 4—5] більше відображають вікові особливості психіки, ніж підтверджують біологічно обумовлену різницю між статями.

На думку радянських вчених, біологічно обумовленими є й відмінності у зацікавленнях дівчат та хлопців, їхні схильності до вивчення окремих предметів. Так, дівчата, на відміну від хлопців, нібито більше тяжіють до вивчення гуманітарних предметів — літератури, історії та іноземних мов; краще, ніж хлопці пишуть твори, але менше люблять фізику, математику й біологію. При цьому схильність дівчат до гуманітарних наук частіше описувалася радянськими дослідниками як здатність до «заучування» ними матеріалу, а не розуміння його: стверджувалося, що дівчата, відтворюючи вивчений матеріал, частіше послуговуються «завченими фразами» та менш схильні до власних формулювань, частіше описують деталі й подробиці при розповідях, тоді як хлопці, нібито, схильні передавати зміст більш стисло, дотримуючись основи розповіді [14, с. 31].

Виходячи із таких стереотипів, радянські педагоги нерідко навіть вдавалися до критики тодішньої системи шкільної освіти, стверджуючи, що вона, нібито, більше підлаштована під дівчаток, ніж під хлопчиків, оскільки для неї характерними є «заучування та недостатнє проявлення творчої активності» [14, с. 32].

З цього випливає ще один стереотип — що дівчата, порівняно з хлопцями, обмеженіші у своїх зацікавленнях, менш схильні до діяльності, що вимагає самостійності, творчості й винахідливості, швидше губляться й з труднощами знаходять собі заняття в незвичних обставинах, наприклад, поза домом. Дівчата, за такими оцінками, хоча й більш організовані, дисципліновані й точні в роботі, але, порівняно з хлопцями, менш здатні продукувати творчі ідеї [14, с. 31].

Зазначалося, що дівчата легше і краще сприймають те, що з огляду безпосереднього інтересу приваблює їхню увагу: конкретні та близькі їм явища. Характерно, що до цих явищ відносили сферу людських взаємин, одяг, речі, дім [14, с. 31]. Очевидно, такі стереотипи закріпилися в суспільстві, й твердження про нездатність жінок осмислювати ідеї та концепції нерідко зустрічається в тогочасній радянській масовій літературі — прямо чи завуальовано. Приміром, в одному з номерів журналу «Радянська жінка» 1986 р. розміщувався уривок з оповідання письменника Сергія Залигіна під назвою «Жінка та НТР», де чітко простежується така думка, хоч і в достатньо іронічній формі: «Жінка сприймає явища ентеер предметно, тобто в предметах: в новому телевізорі, в новому агрегаті, в небиткому склі, в новому клеєві, що склеїть будь-яке скло, каблук до підшви її тувельки теж приклеїть. При цьому жінка не роздумує над самою ідеєю ентеер і навіть ніби відкидає її, в той час для чоловіка саме ідея і загальний напрямок думки є головним» [19, с. 10].

Виходячи з цих уявлень, радянські педагоги стверджували, що існує й природно обумовлена гендерна відмінність у ставленні до обов'язків. Так, дівчата (отже, й жінки) нібито схильні виконувати будь-яку доручену їм роботу — навіть ту, що їм «не зовсім до душі», тоді як хлопці можуть виконувати лише те, що їм безпосередньо цікавить [14, с. 32—33].

Крім того, часто стверджувалося, що дівчата легше піддаються впливу, всякого роду навіюванням, більш консервативні, догматичні й, на відміну від хлопців, охочіше шукають для себе авторитетів, ідеалізують людей, менш схильні до прийняття самостійних рішень й до критичного мислення. Зазначалося, наприклад, що дівчинці, нібито «достатньо усвідомлення того, що вона діє так, як з неї запитують. Лиш би її переконали, що в цьому є необхідність і сенс», тоді як хлопчики «обов'язково повинні самі зрозуміти і сенс, і значення заходу» [14, с. 35]. Як аргумент до цієї тези, автори часто посилалися на дані нібито наукових досліджень, в яких вказувалося, що понад 80% релігійного населення країни складають саме жінки [14, с. 34].

Особливості «жіночої» психіки, на думку радянських психологів, зумовлювали й гендерні відмінності в комунікації, у формуванні міжособистісних взаємин. Зокрема, стверджувалося, що характерна для

жінок емоційність, інтуїтивність допомагає їм створювати більш теплі стосунки — стосунки, ґрунтовані на взаємодопомозі, взаємопідтримці, справжньому взаєморозумінні. Відзначалося, що у своїй комунікації жінки частіше проявляють прагнення опікуватися, допомагати, «вміння зрозуміти «причину причин», поставити себе на місце будь-якого товариша». Водночас ці якості, як стверджувалося, часто призводять до нервозності та ускладнення стосунків у трудовому колективі [14, с. 35].

Такі «жіночі» властивості так само нібито є природними й простежуються з дитинства: дівчатка більш зацікавлені у гарному ставленні, чуйності, турботливості та сильніше, ніж хлопчики страждають від строгості й байдужості до них [14, с. 34].

Описуючи характер взаємовідносин представниць жіночої статі, радянські педагоги та психологи здебільшого вдавалися до позитивних оцінок, відзначаючи, що за своєю природою вони більш дисципліновані, менш уперті, рідше вступають в конфлікти, більш тонко реагують на норми своєї соціальної групи та чутливіші до їх порушень [18, с. 5; 15, с. 77]. Однак помітними є й протилежні оцінки, що характеризували дівчат як більш хитрих та підступних, порівняно з хлопцями, схильними до скритності, нещирості, пліткувань та конфліктності: якщо хлопці діють «щиро і явно», то дівчатка — «нишком», вони «щипаються або дряпаються — руками або словами. Висміюють, секрети, плітки, сварки...», а, крім того, нібито, часто стараються «показати, що вони кращі, ніж є насправді» [14, с. 29].

Аналізуючи поведінку дівчат, автори, схильні до узагальнень, часто вдавалися й до таких характеристик, як «склочність» та «дріб'язковість», протиставляючи їх широті й великодушності, притаманній нібито усім хлопцям [14, с. 35, 54]. Так само узагальнено дівчатам приписували прагнення «подобатися», «виділятися», «перевершити в чомусь інших», «за будь-яку ціну привернути до себе увагу», що також описувалися не як типові вікові поведінкові особливості підлітків, а як негативні риси характеру дівчат, що «затуляють найбільш цінні риси характеру, звужують сферу інтересів і можуть призвести до згасання цінних задатків особистості» [14, с. 37].

Одним з головних принципів біодетермінізму є ідея про те, що участь у процесі репродукції є первинним біологічним призначенням жінки та чоловіка

[12, с. 110]. В СРСР ця ідея знайшла своє практичне втілення в низці державних заходів — наприклад, в оподаткуванні бездітних чоловіків та бездітних заміжніх жінок репродуктивного віку, матеріальному стимулюванні материнства (грошовими виплатами при народженні трьох і більше дітей), забороні використання жіночої праці на важких та небезпечних роботах, обмеженому використанні жіночої праці в нічний час — з міркувань збереження здоров'я жінки [20; 21; 22; 23; 24]. Турбота про зміцнення сім'ї, охорона і заохочення материнства законодавством визнавалися пріоритетними напрямками радянської сімейної політики [25].

Материнство поставало центральним компонентом радянського уявлення про жіночість, розглядалося не лише як очевидна та необхідна умова повноцінного жіночого життя («для жінки щастя не може бути повним без дітей» [26, с. 28]), а і як найвище досягнення її природи, що вплинуло на своєрідне злиття понять «жінка» та «матір». Здатність жінок народжувати немовби наділяла їх іншими якостями, робила їх частиною природної таємниці, особливого досвіду, який, зрештою, не може бути доступний і пояснений ніким, окрім матері: «Існує особливий світ почуттів, властивий жіночій природі, обумовлений особливостями жіночого організму, особливим призначенням жіночої природи — материнством» [1, р. 112, 67; 14, с. 29].

Ідея материнства як «природного призначення жінки» («жінка самою природою створена для материнства» [27, с. 17]) знайшла своє відображення в численних публікаціях радянських авторів, зокрема й в медичній літературі, де поширеною була думка про те, що вагітність та пологи є необхідними для жіночого організму. При цьому в таких публікаціях стверджувалося, що багатодітні жінки частіше є довгожителками, виглядають молодше своїх років та є енергійнішими й здоровішими, ніж жінки, котрі дітей не мають [28, с. 76, 84]. Звичайно, жодних наукових даних, що підтвердили б кореляцію між тривалістю життя, станом здоров'я та наявністю (чи кількістю наявних) дітей, у такій літературі представлено не було. Однак апелювання до «авторитетної медичної думки» було важливою частиною пропаганди материнства [1, р. 112].

Материнський статус наділявся й певним політичним і соціальним сенсом в радянському дискурсі,

що визначав його як найважливішу роль жінки, громадянський і моральний обов'язок («жінка — не просто людина, але і матір людини й людства» [14, с. 30]), зміст її життя: «У будь-якому суспільстві, при будь-яких умовах жінка виконуватиме свою священну місію материнства, що є індивідуальним внеском кожної жінки в розвиток сім'ї та суспільства» [14, с. 43].

Тож кожна жінка повинна була прагнути до реалізації своєї репродуктивної функції («материнської місії»), кожна дівчина за замовчуванням розглядалася як потенційна матір — приміром, автори книжок, присвячених вихованню молоді, про дівчат писали не інакше, як про «майбутніх громадянок і матерів», вбачаючи обов'язком сім'ї та суспільства сприяти їхній підготовці до сімейного життя [14, с. 2; 18, с. 4]. На думку цих авторів, уся радянська «безстатєва педагогіка» мала бути перебудована так, щоб виховувати дівчаток та дівчат як, перш за все, майбутніх матерів та дружин. Для цього розроблялися окремі програми з «морально-статєвого виховання» у школі, покликані здійснювати психологічну та практичну підготовку дівчат до сімейного життя, формування у них педагогічних знань, умінь і навичок виховання дітей, статєвої орієнтації та навчання гігієни, психології й фізіології статєвих відносин. До напрямків такого виховання відносилось, зокрема «вироблення правильної репродуктивної установки» та виховання бажання мати «міцну, здорову, дружню сім'ю, потребу мати декілька дітей», «свідомо ставитися до їхнього виховання, розцінюючи це як свій обов'язок перед суспільством у цілому, перед своїми батьками та самими дітьми» [14, с. 42—45].

Дискусії на теми жіночності у публічному дискурсі 1970—1980-х рр. найчастіше виявляли себе у різного роду рефлексіях та обговореннях проблеми трансформації гендерних ролей у радянському суспільстві, перш за все, зміни соціального статусу жінок. Такі дискусії, започатковані здебільшого психологами, педагогами, журналістами, відображали певне напруження між традиційними уявленнями про жіночість та новими соціальними реаліями того часу. Найбільш консервативні представники радянського суспільства висловлювали свої побоювання з приводу можливого руйнування звичного соціального укладу, зокрема — сім'ї, що, на їхню думку, було тісно пов'язане з жіночою емансипацією, зростанням

рівня жіночої освіти, професійної активності й економічної незалежності. Ця проблема була сформульована авторами як «втрата» чи «послаблення» жіночності, що призвела, зокрема, до стрімкого падіння народжуваності (до 1970-х рр. було виявлено існування в радянській державі демографічної кризи [2, р. 3—4]) й зростання кількості розлучень: «Гострою проблемою стало явище — послаблення жіночності. Це велика психологічна біда для сімейного життя, для культури любові, для всього світу особистих взаємин» [14, с. 21]; «омужчинювання жінок, маскулінізація, коли вони переймають чоловічі риси та поведінку, і, навпаки, фемінізація чоловіків — нова риса психології сучасної людини» [14, с. 21].

«Послаблення жіночності», маскулінізація жінок розглядалися в тогочасному дискурсі як проблеми, що виявляють себе у різних аспектах поведінки, звичок, характеру й зовнішнього вигляду жінок. У візуальних проявах «втрата жіночності» вбачалася в наслідуванні «гірших зразків чоловічої поведінки» — наприклад, у курінні й вживанні алкоголю, а також у зовнішній манері триматися й одягатися: «цигарка в зубах, різкий голос, занадто вільна, грубувата манера триматися, навмисно чоловічі звороти мови» [14, с. 21], «нинішню дівчину і дівчиною не завжди назвеш — вульгарний сміх, розв'язна хода, цигарка» [17]. Нерідко зустрічалися й зовсім дискримінаційні оцінки: «Сучасні (дівчата. — І. О.) — це істоти середнього роду: від чоловічого роду у них — сигарети й штани; від жіночого — фарбоване волосся, нігті, вії та важкий погляд» [18, с. 23].

Прикметно, що у розповідях про жінок та дівчат, які зловживали шкідливими звичками, часто в підкреслено негативних конотаціях використовуються терміни «емансипація», «емансипованість»: «не просто курять — цигаркою, що димить, вони ніби демонструють всім свою «емансипацію» [14, с. 62]. Пишучи, наприклад, про випадки жіночого п'янства, що призводило до руйнування сімей, автори відзначали, що це «найогидніше із всіх надбань емансипованих жінок» [29, с. 250]. Видається, що пов'язуючи ці речі, автори намагалися дискредитувати ідею жіночої емансипації, протиставити їй «правильний» ліній жіночої поведінки.

У ширшому розумінні явище «послаблення (чи втрати) жіночності» проявлялося у відмові жінок від традиційних гендерних ролей і стереотипно-жіночої

моделі поведінки, пов'язаної передусім із материнством. Йшлося, зокрема, про «втрата» жінками тих якостей, на які так часто звертали увагу радянські психологи та педагоги як на винятково «жіночі», пов'язані з емоціями та почуттями. «Якщо у жінці немає доброти, отже, вона не жінка, — писали автори педагогічної літератури, — вона може бути розумною, прекрасною з вигляду, вона може бути чарівною, вона може бути майстром своєї справи. Але як жінка вона не відбулася» [14, с. 30]. Вважалося, що такі якості, як «ніжність, лагідність, турботливість, м'якість, терпимість, емоційна чуйність, працьовитість» з'явилися в жіночій «натурі» саме завдяки материнству, а відсутність в характері жінки цих рис позбавляла її «найсуттєвішої ознаки статі» [13, с. 51].

Підкреслювалося також, що надання переваги професійній реалізації перед сімейним життям та материнством — ще один негативний наслідок жіночої емансипації, що призводить до «омужчинювання жінок». Описуючи «типову» радянську жінку того часу, автори вдавалися до таких характеристик як «діловитість», «самостійність» та «незалежність», критикуючи «нерозумні, крайні форми прояву цих дійсно прекрасних якостей» [13, с. 49—50].

На сторінках популярних жіночих видань, особливо 1980-х рр., досить часто з'являлися публікації у формі різних оповідань або інтерв'ю під заголовками на кшталт «Ділова жінка» [30]. Особливістю цих публікацій є підкреслено іронічний тон, з яким розкривався образ жінки, яка зосереджується на власній кар'єрі: «Де йому втямити, що в політехнічному Надія Васиївна — фігура, усі її слухають, всі про щось просять: і студенти, і доценти, і професори-завкафедрами, і декани (...) без Надії Васиївни все одно вийде первозданний хаос: навчальні корпуси, майстерні та лабораторії будуть переплутані, вечірники вклинуться в денні години, заочники в очників (...) спеціалізовані аудиторії й ті будуть переплутані, а весь навчальний процес — прахом!» [19, с. 9].

Чи не у всіх таких текстах успіхи жінки у її професійному житті знецінювалися шляхом їхнього протиставлення нещасливому сімейному життю, яке нібито завжди спіткало надто «діловиту» жінку. Члени сім'ї такої жінки — чоловік та діти — часто змальовуються як жертви її «діловитості»: «Ну, а додо-

му прийде ця фігура, котра щодня рятує політехнічний од загибелі й праху, прийде, а чоловік загиблений в себе (...) Починаються докори — адже сил нема не дорікнути. Докори — це її самоствердження, її заслужене право, спробуй відмовитися від за- служеного!» [19, с. 9]; «Я часом із жахом думаю: дівчатко наше чує лише команди. Через те, напевно, вперте, плаксиве (...) Однак Ірина вже добре за- своїла лінію поведінки ділової жінки. Все — швидко, рішуче, чітко. Певно, за це її цінують на робо- ті. Та якби свій робочий настрій вона там і лишала (...)» [30, с. 11].

Примітним є й те, що у таких публікаціях часто використовується прийом самодискредитації — коли успішні в професійній царині жінки, самі зізнаються у тому, що їхні кар'єрні амбіції є головною перешко- дою щасливому особистому життю: «Тим часом се- ред нас, жінок-науковців, 13,4 відсотка неodrуже- ні, а 8,6 відсотка з тих, хто взяли шлюб, бездітні. І хоч би що ці дами не говорили, а сім'я — то річ не- обхідна» [30, с. 10].

Характерно, що і в цих текстах з неприхованою іронією, а то й із сарказмом використовується понят- тя «емансипації»: успішна в професійній сфері жінка, нещасна в сімейному житті — виступає її жертвою: «— Кого тобі жаль? Кого — скажи? — Найбіль- ше, уяви собі, себе жаль... З голови до п'ят еман- сиповану» [19, с. 10].

Порушення традиційних гендерних ролей, присво- ення жінками «типово чоловічих» рис та поведінки у результаті «втрати» ними жіночності розцінюва- лося як причина сімейної дисгармонії, дисбалансу в стосунках, конфліктів у парах. У популярній радян- ській літературі часто цитувалися листи чоловіків, що пояснювали причини сімейних негараздів саме цією проблемою. Примітним є один з таких розпачли- вих листів, що в першій половині 1980-х рр. неодноразово передруковувався у різних виданнях: «Моя дружина — хороша людина. Трудолюбива, чесна. І сім'янин вона непоганий. Я щиро страждаю, розій- шовшись з цією людиною» [17]. Характерно, що пишучи про свою колишню дружину, автор свідо- мо уникає слів жіночого роду, акцентуючи на її «по- стійній відсутності жіночності», яку «не знесла» його «чоловіча сутність»: «Але ви уже помітили: в роз- мові про дружину вживаю занадто багато слів чо- ловічого роду (в мові оригіналу слова «хороший че-

ловек», «трудолюбивый», «честный» — чоловічо- го роду. — І. О.). А я і сам цього ж роду. Вона не була жінкою в сім'ї» [17].

Описуючи їхні взаємини, чоловік немовби на- вмисно подає такі деталі, що мають змусити впев- нитися в правильності його тверджень щодо «від- сутності жіночності» його колишньої дружини: «Ми довго і докладно з'ясовували стосунки, викурюючи по пачці цигарок на двох. І поки ми були товариша- ми, все йшло гладко — вона розуміла мене, я — її. Але коли справа доходила до почуттів, почуття хо- лонули» [17].

Автор у своїх рефлексіях звертається до поши- реної тоді думки про те, що порушення традицій- них гендерних ролей («переплутання традиційних жіночо-чоловічих позицій») — головний камінь спо- тикання у подружньому житті. Резюмуючи, він за- значає, що відсутність жіночності є згубною й для чоловіків: «Як хочете, але поза жіночністю і тяжко, і нехіль бути мужнім. Втрата жіночності згубна...» [17]. Розв'язувати цю проблему пропонувалося шля- хом зміщення акцентів в пропагованому образі жін- ки — з жіночої незалежності, економічної рівності й залученості до виробництва на більш традиційні ролі, пов'язані з домом і сімейним життям [2, р. 8].

Висновки. Як своєрідний соціокультурний фено- мен, концепт жіночності набув у 1970—1980-х рр. певної актуалізації в публічному полі СРСР у зв'язку з численними обговореннями щодо питань ролі й місця жінок у суспільстві, що були поши- рені тоді як у популярній пресі, так і в науковій та науково-популярній літературі. Підвищений інтер- ес до цієї тематики засвідчують й численні публі- кації в спеціальній медичній, психологічній і педа- гогічній літературі — навіть у працях, орієтова- них на школярів/школярок й виховання підлітків. Попри ідеологічну заангажованість цих текстів, постійні покликання на праці класиків марксизму- ленізму, партійні з'їзди, нормативно-правові до- кументи СРСР, помітно, що на розуміння жіноч- ності їхніми авторами суттєво вплинули аргумен- ти біодетерміністської парадигми. Наголошуючи на сутнісній різниці між жіночою та чоловічою статя- ми через антропометричні, когнітивні, психоемо- ційні, комунікаційні відмінності, де «жіноче» за- вжди поставало як те, що закономірно пов'язане з материнством, радянські учені знайшли чимало

аргументів на користь однієї з головних ідеологічних установок в питаннях жіночності — тези про «природне призначення» жінки, яке вбачалося у сім'ї та в материнстві.

1. Gradska Y. *Soviet People with Female Bodies: Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid 1930—1960s*. Stockholm: Stockholm University, 2007. 347 p. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2010.0013>
2. Attwood L. *The new Soviet man and woman: sex-role socialization in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press, 1990. 263 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-21030-5>
3. Стяжкіна О. «Радянська жінка» і «лірична героїня»: створення стереотипів в українській літературі 50-х—90-х років. *Наукові праці НаУКМА. Серія Історичні науки*. 2001. № 10. С. 142—147.
4. Мамич М. Гендерні стереотипи в журнальній періодиці для жінок (на матеріалі видання «Радянська жінка»/«Жінка»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2018. № 32 (3). С. 77—80.
5. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Київ, 2011. Вип. 16. С. 162—74.
6. Білодід І. *Словник української мови: в 11 т. Т. 2: Г—Ж*. Київ: Наукова думка, 1971. 550 с.
7. Ожегов С., Шведова Н. Толковий словарь русского языка. URL: https://royallib.com/read/ogegov_serгей/tolkoviy_slovar_russkogo_yazika.html#0 (Last accessed 17.06.2024).
8. Oxford English Dictionary. *Femininity* (n.). URL: https://www.oed.com/dictionary/femininity_n?tab=meaning_and_use&tl=true#221533954 (Last accessed 17.06.2024).
9. Cambridge Dictionary. *Femininity* (n.) URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/femininity> (Last accessed 17.06.2024).
10. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 4—24
11. Шевченко З. Біодетермінізм. *Словник гендерних термінів*. URL: <http://a-z-gender.net/ua/biodeterminizm.html> (Last accessed 06.05.2024).
12. Малес Л. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники гендеру. *Основи теорії гендеру: посібник*. Київ, 2004. С. 108—130.
13. Разумихина Л. *Мир семьи*. Москва: Просвещение, 1986. 208 с.
14. Тимошенко Л. *Воспитание старшеклассниц*. Москва: Просвещение, 1983. 143 с.
15. Хрипкова А., Колесов Д. *Девочка — подросток — девушка*. Москва: Просвещение, 1981. 128 с.
16. Юнда И., Скрипкин Ю., Марьясис Е. *Поговорим откровенно*. Москва: Знание, 1985. 96 с.
17. Кузнецова Л. *Женщина на работе и дома*. Москва: Политиздат, 1980. URL: <https://a-z.ru/women/texts/gnarab1-4.htm> (дата звернення: 03.05.2024).
18. Тимошенко Л. *В семье растёт дочь*. Москва: Знание, 1978. 96 с.
19. Залигін С. Жінка і НТР. *Радянська жінка*. 1986. № 11. С. 8—11.
20. О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21.11.1941 г. *Ведомости Верховного Совета СССР 1941 г.* № 42. URL: <https://istmat.org/node/24347> (дата звернення: 14.05.2024).
21. *Женщины в СССР. Вестник статистики: орган ЦСУ СРСР*. Ред. А. Ежов. Москва: Статистика, 1970.
22. Стаття 174. Роботи, на яких забороняється застосування праці жінок. *Кодекс законів про працю Української РСР* від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20 (дата звернення: 14.05.2024).
23. Стаття 175. Обмеження праці жінок на роботах у нічний час. *Кодекс законів про працю Української РСР* від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20 (дата звернення: 14.05.2024).
24. Об утверждении списка производств, профессий и работ с тяжелыми и вредными условиями труда, на которых запрещается применение труда женщин. *Постановление Госкомтруда СССР от 25.07.1978 года № 240, Президиума ВЦСПС от 25.07.1978 года № П10-3 (с изменениями на 22.10.1990 года)*. URL: <https://docs.cntd.ru/document/9039453> (дата звернення: 14.05.2024).
25. Стаття 5. Захист сім'ї державою. Охорона і заохочення материнства. *Кодекс про шлюб та сім'ю України* від 20.06.1969 р. № 2006-VII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0004?an=1&ed=2004_01_01 (дата звернення: 14.05.2024).
26. Ткачек З. О цели жизни. *Советская женщина*. 1972. № 9. С. 28—29.
27. Михайлова Т. В долгу перед будущим. *Работница*. 1968. № 12. С. 17.
28. Ходаков Н. *Молодым супругам*. Москва: Медицина, 1971. 120 с.
29. Афанасьева Т. *Семья*. Москва: Просвещение, 1988. 285 с.
30. Коломієць А. Ділова жінка: автопортрет і портрет, складені з двох монологів. *Радянська жінка*. 1988. № 3. С. 10—11.

REFERENCES

- Gradska, Y. (2007). *Soviet People with Female Bodies: Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid 1930—1960s*. Stockholm: Stockholm University. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2010.0013>
- Attwood, L. (1990). *The new Soviet man and woman: sex-role socialization in the USSR*. Bloomington: Indiana Uni-

- versity Press. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-21030-5>
- Stiazhkina, O. (2001). «Soviet woman» and «lyrical heroine»: creation of stereotypes in ukrainian literature of the 50s—90s. *Naukovi pratsi NaUKMA. Serii Istorychni nauky, 10*, 142—147 [in Ukrainian].
- Mamych, M. (2018). Gender stereotypes in periodical magazines for women (based on publication «Soviet woman»/«Woman»). *International Humanitarian University Herald. Philology, 32* (3), 77—80 [in Ukrainian].
- Smolnytska, M. (2011). Woman in the Soviet society: the official image and real practice. *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics, 16*, 162—174 [in Ukrainian].
- Bilodid, I. (Ed.) (1971). *The dictionary of the Ukrainian language*: in 11 vol. (Vol. 2: H—Zh). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ozhegov, S., & Shvedova, N. (Ed.). (1992). *Explanatory Dictionary of the Russian Language*. Retrieved from: https://royallib.com/read/ogegov_serгей/tolkoviy_slovar_russkogo_yazika.html#0 (Last accessed 17.06.2024) [in Russian].
- Oxford English Dictionary. *Femininity* (n.). Retrieved from: https://www.oed.com/dictionary/femininity_n?tab=meaning_and_use&tl=true#221533954 (Last accessed 17.06.2024).
- Cambridge Dictionary. *Femininity* (n.) Retrieved from: Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/femininity> (Last accessed 17.06.2024).
- Sukhomlynska, O. (2014). Soviet pedagogy as an ideology: an attempt at historical reconstruction. *History of Education Almanac, 1*, 4—24 [in Ukrainian].
- Shevchenko, Z. *Biodeterminism. Dictionary of gender terms*. Retrieved from: <http://a-z-gender.net/ua/biodeterminizm.html> (Last accessed 06.05.2024).
- Males, L. (2004). Biological, psychological and socio-cultural factors of gender. In: *Gender Basic Course* (Pp. 108—130). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Razumihina, L. (1986). *The World of Family*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Timoshchenko, L. (1983). *Education of high school girls*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Khripkova A., & Kolesov D. (1981). *Girl — Teenager — Young Woman*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Yunda I., Skripkin Y., & Maryasis E. (1985). *Let's talk frankly*. Moscow: Znanie [in Russian].
- Kuznetsova, L. (1980). *Woman at work and at home*. Moscow: Politizdat. Retrieved from: <https://a-z.ru/women/texts/gnarab1-4.htm> (Last accessed 03.05.2024) [in Russian].
- Timoshchenko, L. (1978). *A daughter is growing up in the family*. Moscow: Znanie [in Russian].
- Zalyhin, S. (1986). Woman and the NTR. *Radianska zhinka, 11*, 8—11 [in Ukrainian].
- (1941, 21.11). On the tax on bachelors, single persons, and childless citizens of the USSR. *Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. Bulletin of the Supreme Soviet of the USSR, 42* (Last accessed: 14.05.2024) [in Russian].
- Ezhov, A. (Ed.) (1970). *Women in the USSR. Herald of Statistics: an organ of the Central Statistical Office of the USSR*. Moscow: Statistika [in Russian].
- (1971, 10.12). Article 174. Jobs where the use of women's labor is prohibited. *The Labor Code of the Ukrainian SSR, 322—VIII*. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20 (Last accessed: 14.05.2024) [in Ukrainian].
- (1971, 10.12). Article 175. Restrictions on women's work at night. *The Labor Code of the Ukrainian SSR, 322—VIII*. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20 (Last accessed: 14.05.2024) [in Ukrainian].
- (1978, 25.07). On approval of the list of industries, professions and works with difficult and harmful working conditions, where the use of women's labour is prohibited. *Resolution of the USSR State Committee for Labour, 240; Presidium of the All-Union Central Council of Trade Unions, P10-3* (as amended on 22.10.1990). Retrieved from: <https://docs.cntd.ru/document/9039453> (Last accessed: 14.05.2024) [in Russian].
- (1969, 20.06). Article 5. State protection of the family. Protection and promotion of motherhood. *The Code on Marriage and Family of Ukraine, 2006-VII*. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0004?an=1&ed=2004_01_01 (Last accessed: 14.05.2024) [in Ukrainian].
- Tkachek, Z. (1972). About the purpose of life. *Radianska zhinka, 9*, 28—29 [in Russian].
- Mihajlova, T. (1968). In debt to the future. *Rabotnitsa, 12*, 17 [in Russian].
- Khodakov, N. (1971). *To young spouses*. Moscow: Medicina [in Russian].
- Afanasyeva, T. (1988). *Family*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Kolomiets, A. (1988). Business woman: self-portrait and portrait composed of two monologues. *Radianska zhinka, 3*, 10—11 [in Ukrainian].